

**GEOGRAFIK NOMLARNI TASNIFLASH**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.7.7.045>

*Mahmudova Charos Ikromovna*

*Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti Geografiya kafedrasida o'qituvchisi*

*Annotatsiya. Mazkur maqolada joy nomlarining ilmiy, siyosiy, amaliy hamda tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligiga alohida e'tibor qaratilgan. Bu borada joylarning nomlanish shartlariga, toponimlarning semantik tasnifining o'rganilganligiga turli yondashuvlar asosida to'htalib o'tilgan. Mana shunday yondashuvlarga geografik ob'yektlarning tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va g'oyaviy-siyosiy holatlari bilan bog'liq holda shakllangan joy nomlariga jadvallar asosida izoh berilgan.*

*Kalit so'zlar: toponim, etimologiya, geografik ob'yekt, lingvistika, integral fan makrotoponim, mezotoponim, mikrotoponim, gidronim, fitotoponim, zootoponim, lingvistika, grammatik qoidalar, semantik tasnif, tabiiy xususiyat, ijtimoiy-iqtisodiy xususiyat.*

**КЛАССИФИКАЦИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ**

*Махмудова Чарос Икромовна*

*Преподаватель кафедры географии Чирчикского государственного педагогического института Ташкентской области*

*Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется научному, политическому, практическому и воспитательному значению географических названий. В связи с этим изучение семантической классификации топонимов, условий именования мест базируется на разных подходах. Такие подходы объясняются в виде таблиц топонимов, сформированных в связи с природными, социально-экономическими и идейно-политическими условиями географических объектов.*

*Ключевые слова: топоним, этимология, географический объект, языкознание, целостная наука, макротопоним, мезотопоним, микротопоним, гидроним, фитотопоним, зоотопоним, языкознание, грамматические правила, семантическая классификация, природный признак, социально-экономический признак.*

**CLASSIFICATION OF GEOGRAPHICAL NAMES**

*Mahmudova Charos Ikromovna*

*Lecturer at the Department of Geography, Chirchik State Pedagogical Institute, Tashkent region*

*Abstract. This article focuses on the scientific, political, practical, and educational significance of place names. In this regard, the study of the semantic classification of toponyms, the conditions of naming places, is based on different approaches. Such approaches are explained in the form of tables of place names formed in connection with the natural, socio-economic and ideological-political conditions of geographical objects.*

*Keywords: toponym, etymology, geographical object, linguistics, integral science macrotoponym, mesotoponym, microtoponym, hydronym, phytotoponym, zootoponym, linguistics, grammatical rules, semantic classification, natural feature, socio-economic feature.*

*Kirish. Toponimlarning geografiya fani uchun ahamiyati nihoyatda beqiyosdir. Geografik nomlar xaritaning tili hisoblanib, hududiy bog'liqligi, toponim manzilini ko'rsatib berishi bilan ajralib turadi. Geografik nomlar ma'lum hududning o'zlashtirilishi, xo'jalikda qay darajada foydalanilishi, aholining tarqalishi, biror tarixiy voqeelikka ega ekanligi haqida ham ma'lumot beradi. Shu bilan birga joy nomlarida ma'lum mintaqaning tabiiy sharoiti va resurslari o'z aksini topadi, ular*

orqali qadimgi landshaftlarni tiklash hamda foydali qazilmalarni topish imkoniyati yuzaga keladi.

Geografik nomlarni barcha uchun qulay ilmiy tasniflanishini yaratish murakkab masala. Chunki bu fan integral fan ekanligi, ya'ni geografiya, lingvistika, tarix fanlarining manfaati tutashgan joyda shakllanganligini izohlash mumkin. Mazkur fanlar esa o'z yo'nalishida joy nomlarini ilmiy asoslay olishi bilan muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Geografik nomlar to'g'risidagi eng qadimgi toponimik ma'lumotlarni Gerodotning "Tarix", Strabonning "Geografiya" asarlari orqali o'rganishimiz mumkin. Ilmiy jihatdan joy nomlarini tasniflash borasida ilk bor XIX asrda ko'pgina olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Masalan, V.R.Semyonov-Tyan-Shanskiy, L.L.Gumetskaya, V.Tashitskiy, H.Hasanov, R.G'ulomovlar, Z.Do'simov, E.M.Murzaev kabi mutaxassis olimlarning ilmiy izlanishlarida joy nomlarining turlicha tasniflanishini asoslashga doir takliflar berilgan. Taklif etilgan tasniflashlar orasida E.M.Murzaevning (1979) toponimlarning ob'yekt nomlariga qarab (oronimlar, gidronimlar, fitonimlar, zoonimlar, oykonimlar) tasniflash usuli eng oddiy va qiyosan maqbul hisoblanadi [1]. Keyingi yillarda H.Hasanovning "Geografik nomlar siri", S.Qoraevning "Geografik nomlar ma'nosi", Z.Do'simovning "Toponimlar tasnifi masalasiga doir", T.Enazarovning "O'zbek nomshunosligi", A.Nizomovning "Toponimika" kabi o'quv qo'llanma, darslik hamda kitoblarida toponimlarning tasniflanishiga doir bir qator ilmiy ishlarning amalga oshirilganligi yoritilgan.

Natiqa va muhokamalar. Joy nomlari chuqur ilmiy, siyosiy, amaliy, g'oyaviy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu borada aytish mumkinki, geografik nomlar xilma-xil tarixiy sharoitlar, tabiiy xususiyatlar hamda tillar mahsulidir. Ma'lumki, dengiz va daryolar, tog' yoki tekisliklar, mamlakat va tumanlar, shaharlar va qishloqlar, mahalla va ko'chalar o'z nomiga ega albatta. Lekin tabiatda toponimlarning paydo bo'lishiga biron bir sabab, oqibat omil bo'lishi tayin. Ana o'sha sabab, oqibat, omillar esa joy nomlarini paydo bo'lishida muhim rol o'ynaydi hamda geografik nomlarni guruhlariga ajratib o'rganishga ya'ni tasniflashga imkon yaratadi. Har bir geografik ob'yektlarning hududiy joylashgan o'rni, manzili ana shu nomlar orqali aniqlanadi, xaritaga tushiriladi, ba'zi joy nomlari esa o'sha hududda yuz bergan tarixiy voqea yoki tabiiy hodisalar haqida ma'lumot beradi.

Joylarga nom qo'yishning ham o'ziga xos shartlari mavjuddir. Bu borada geograf olim H.Hasanov quyidagicha fikrlarni ilgari surgan:

- birinchi sharti shuki, nomning aniq ma'nosi bo'lishi, yuz, ikki yuz yildan keyin ham jaranglab, ma'nosi anglashilib turishi lozim;
- ikkinchidan, nomda kamsitish alomatlarini, uyat va dag'al so'zlar bo'lmasligi kerak;

- uchinchidan, qo'yiladigan nom tilning grammatik qoidalariga mos kelishi zarur;

- to'rtinchidan, bir xildagi nomlar ko'payib ketmasligi kerak, chunki bir viloyat, shahar yoki tumanning o'zida bir xil yoziladigan nom ikkita bo'lsa, chalkashlik tug'iladi[2].

Demak joylarga nom qo'yishda ham o'ziga xos shartlarining asosiy maqsadi mavjud ekan. Chunki joy nomlarining ilmiy poydevori bo'lmasa, joy nomlari oddiy, hamma uchun tushunarli, real haqiqatni aks ettirmasa, yuqoridagi shartlarga javob bera olmasa, bir kun bo'lmasa bir kun bunday toponimlar barbod bo'ladi. Shuning uchun ham bunday vazifa mas'uliyatli hisoblanadi. O'zbekistonda ilmiy asosga ega bo'lmagan joy nomlarining berilishini Atamalar qo'mitasi nazorat qilib boradi. Bu haqda yana O'zbekiston Respublikasi "Geografik ob'yektlarning nomlari to'g'risida" gi Qonunda (2011 y. № O'RQ-303) geografik ob'yektlarning nomlari davlat tomonidan muhofaza qilinadi va nomlarning birini boshqasiga o'zboshimchalik bilan almashtirishga, buzib ko'rsatilgan nomlardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi, deb aniq belgilab qo'yilgan[3]. Shu o'rinda aytish joizki, joylarga nom qo'yishning ham o'ziga xos shartlari bo'lgani kabi geografik nomlarni tasniflashning ham o'ziga xos mezonlari mavjuddir.

Bu borada joy nomlarining tasniflash masalasi ham anchagina murakkabligi

hamda tortishuvlarga sabab bo'lganligi uchun ham hanuzgacha olimlar o'rtasida yagona to'xtamga kelinmaganligi ta'kidlangan. Lekin, tasnif turlari ko'p bo'lsada, ularning barchasi uchun o'ziga xos bo'lgan umumiy jihatlari ishlab chiqilgan. Mutaxassislar tomonidan olib borilgan tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda, har bir tasnifdan o'z o'rnida foydalaniladi. Geografik nomlarni tasniflash turli mezonlar asosida o'tkazilishi mumkin. Hozirda turli xil mezonlar asosida geografik nomlarni tasniflash, biroq o'zgarishlar bilan, deyarli barcha tadqiqot ishlarida kuzatilmoqda.

Masalan, toponimlarni geografik ob'yektlarning katta- kichikligiga ko'ra tasniflash mumkin. Bu mezon bo'yicha geografik ob'yektlarni hajmi o'rganilib, ularning joy nomlari ikki guruhga, makro va mikrotoponimlarga bo'linadi. Ammo, bu yo'nalishda hanuzgacha olimlar tomonidan ular orasidagi chegara aniqlanmagan. Makrotoponim - (yunoncha "makro" - yirik "topos" - joy) yirik geografik nomlarning atoqli oti[4]. Ya'ni okean va dengizlar, qit'alar va materiklar, daryolar va tog'lar, mamlakatlar va o'lkalar hamda katta shaharlarga berilgan nomlardir. Bunga Hind okeani, Yevropa qit'asi, Afrika materigi, Pomir tog'i, Fransiya, O'zbekiston kabi dunyoning tabiiy va siyosiy kartasiga kiritilishi mumkin bo'lgan geografik ob'yektlar misol bo'la oladi. Makrotoponimlarning ham xos bo'lgan asosiy xususiyatlari mavjud bo'lib, ular tarixan qadimiyligi, uzoq vaqt saqlanib qolishi hamda kam o'zgarishi bilan xususiyatlanadi.

Mikrotoponim - (yunoncha "mikro" - kichik, "topos" - joy) bular asosan mahalliy aholigagina ma'lum bo'lib, kichik geografik ob'yektlarga berilgan nomlar hisoblanadi. Bularga qishloqlar, jarlar, quduq, ariqlar, mahalla, guzar, ko'cha kabilarga berilgan geografik nuqtalarning nomlari kiradi. Mikrotoponimlar makrotoponimlarga qaraganda tilda uzluksiz paydo bo'lishi va tez-tez o'zgarib turish xususiyatlari bilan farq qiladi. Shu o'rinda aytish mumkinki, makrotoponim va mikrotoponimlar o'rtasida mezotoponimlar ham mavjuddir, lekin mezotoponimlar hozirgacha mutaxassislar tomonidan kam o'rganilgan. Shuning uchun, ular haqida etarli ma'lumot to'planmagan va fanda alohida yo'nalish sifatida e'tirof etilmaydi. Mezotoponimlarga o'rtacha kattalikdagi ob'yektlar - ya'ni o'rtacha shaharlar, yirik qishloqlar, mahalliy masshtabdagi yirik ob'yektlar kiritiladi.

Kelingi yillarda toponimlarning semantik (semantika - yunon. semantikos - bildiruvchi, ifodalovchi) tasnifi asosida ikki bosqichli tizimni qo'llash toponimikada keng tarqalganligi bo'yicha Yu.I.Ahmadaliyevning "Toponimika va geografik terminshunoslik"[5] o'quv qo'llanmasida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bu tasnif mezonida esa geografik ob'yektlarning kelib chiqish yo'nalishi asos qilib olingan, bular:

geografik ob'yektlarning tabiiy xususiyatlariga bog'liq holda paydo bo'lgan nomlar;

jamiyat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-g'oyaviy holatlari, xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan nomlar.

Ko'p asrlar davomida xalq tomonidan tabiatdagi tabiiy hodisalar hamda jarayonlar kuzatib borilgan hamda bu kuzatishlar natijasida tabiat landshaftlari va ularning komponentlarini joy nomlarida aniq aks ettirishga harakat qilishgan. Shu sababdan, tabiat hodisalarini aks ettiruvchi toponimlar - er yuzida kengroq tarqalganligining guvohi bo'lamiz. Geografik ob'yektlarning tabiiy xususiyatlariga bog'liq holda shakllangan joy nomlarini quyidagi kichik guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin:

joyning geografik o'rni bilan bog'liq holda shakllangan geografik nomlar;

joyning reliefi bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlar;

joyning iqlim xususiyatlari bilan bog'liq holda shakllangan geografik nomlar;

suv havzalari bilan bog'liq nomlar;

o'simliklar va ularning turlari bilan bog'liq bo'lgan nomlar;

hayvonlar bilan bog'liq bo'lgan joy nomlari;

foydali qazilmalar bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlar[6].

Geografik ob'yektlarning nomlanishida jamiyatning tarixiy rivojlanish davri, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarining o'zgarishi, ishlab chiqarish shakllarini taraqqiyoti muhim kasb etadi. Bunday geografik nomlarning asosiy fazilati shundan iboratki, ularga qarab ma'lum hududda yashovchi xalqlarning

iqtisodiy turmush tarzi, kasb-hunari, aholining xo‘jalik faoliyati, etnik tarkibi, jamiyatdagi ko‘p yillar davomida sodir bo‘layotgan tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar muhim rol o‘ynaydi[7]. Jamiyat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-g‘oyaviy holatlari, xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan joy nomlarni ham quyidagi kichik guruhlarga bo‘lib o‘rganish mumkin:

kasb-hunar va ma‘muriyatni ifodalovchi so‘zlar bilan yuritilgan geografik nomlar;

tarixiy nomlarga mamlakat tarixida yuz bergan tarixiy voqea va xodisalar bilan bog‘liq bo‘lgan toponimlar;

toponimlarning vujudga kelishida aholining etnik tarkibi asosida paydo bo‘lgan nomlar;

kishilarning ismlari, laqablari, taxalluslari va familiyalari orqali yasalgan joy nomlari;

diniy bayramlar, marosimlar, odatlar, muqaddas va avliyo shaxslar bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan nomlar;

zamonaviy ya‘ni g‘oyaviy-siyosiy nomlar;

afsonaviy va g‘aroyib nomlar;

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinadiki, toponimlarni taqsimlashda turli omillar asos qilib olingan bo‘lsa ham, ammo mavjud muammolarni echimini topish uchun barcha imkoniyatlardan to‘la foydalanildi deyish qiyin masala.

Toponimlarning semantik tasnifi bo‘yicha ikki bosqichli tizimni quyidagi 1-2-jadval orqali izohlash ijobiy samara beradi:

1-jadval

Tabiiy-geografik xususiyat bilan bog‘liq nomlar						
Geografik o‘rni bilan bog‘liq toponimlar	Joyning relefi bilan bog‘liq toponimlar	Joyning iqlim xususiyatlari bilan bog‘liq toponimlar	Suv havzalari bilan bog‘liq toponimlar	O‘simliklar bilan bog‘liq toponimlar	Hayvonlar bilan bog‘liq toponimlar	Foydali qazilmalar bilan bog‘liq bo‘lgan toponimlar
Shimoliy Yer	Oqtepa	Bog‘ishamol	Achchiqbuloq	Yantoqli	Morguzar	Zarmitan
G‘arbiy Tyanshan	Tallimarjon	Kunday Olatovi	Qorasuv	Pistali	Jayronxona	Tuzkon
Qizilqum	Ulug‘tog‘	Terskay Olatovi	Sho‘rko‘l	Olmaliq	Bo‘riqum	Oltinsoy
Yuqori Chirchiq	Qoraadir	Shamolli	Kattasoy	Konibodam	G‘azalkent	Gazli

2-jadval

Jamiyat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy - g‘oyaviy holatlari, xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan nomlar						
Kasb-hunarni ifodalovchi toponimlar	Aholining etnik tarkibi bilan bog‘liq toponimlar	Tarixiy voqea va xodisalar bilan bog‘liq toponimlar	Kishilarning ismlari, taxalluslari bilan bog‘liq toponimlar	Diniy nomlar bilan bog‘liq toponimlar	Zamonaviy nomlar bilan bog‘liq toponimlar	Afsonaviy va g‘aroyib nomlar bilan bog‘liq toponimlar
Egarchi	O‘zbekiston	Xadra	Navoiy	Pir Siddiq,	Istiqlol	Jinko‘cha,
Oxangaron	Do‘rmon	Eskijuva	Beruniy	Avliyoota	Mustaqillik	Alvasti ko‘prigi
Zargarlik	Nayman	Marhamat	Akbarobod	Terakmozor	Ozodlik	Ajal vodiysi
Kamon-garon	Tojikqishloq	Yangi Marg‘ilon	Bekobod	Sarmozor	AmirTemur	So‘qir kuyovlar

Топонимlarni tasnifiy tamoyillarini ikki bosqichli tizimini yuqoridagi jadval asosida kichik guruhlariga bo‘lib o‘rganish muhim vosita bo‘lib hizmat qiladi.

Oxirgi yillarda soha mutaxassislari ilmiy-tadqiqot ishlarida ko‘pincha semantik tasniflashni qo‘llashmoqda. Taklif etilgan barcha tasniflashni ijobiy jihatlari bilan birga, tarkibiy qismlarida muayyan darajada ziddiyatli va bahstlab tomonlari ham bor. Shu sababdan ularning hech bittasi tugalligi va to‘laligi bilan mezon bo‘la olmaydi.

Geografik nomlar tasniflanishidagi olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari insonlar bilan geografik ob‘yektlarni o‘zaro bog‘lab turuvchi vosita vazifasini bajaradi. Geografik nomlarni tasniflash orqali bir vaqtning o‘zida ko‘pgina joy nomlari haqida xilma-xil axborotga ega bo‘lamiz. Shu sababdan har qanday geografik nom inson faoliyatining mahsuli, u geografik ob‘yektning nomi sifatida er yuzining ma‘lum bir nuqtasida paydo bo‘lgan. Har bir davr, tuzum o‘z mafkurasi va ma‘naviyati, madaniyati, ishlab chiqarish tarzi, xo‘jalik faoliyati va boshqa siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy omillarga tayanib nomlar majmuyini yaratadi va aynan geografik nomlarda kishilik jamiyati taraqqiyotidagi davr ruhi, xalqning turmushi va madaniyati bilan bog‘liq turli xil voqea-hodisalar muhrlanib qolgan.

Xulosa. Har bir yurtning eng aziz, ardoqli qadriyatlaridan biri bu uning nomidir. Yurt vakillari qaerda bo‘lmasinlar bu nomni faxr bilan tilga oladilar, she‘r yozib, qo‘shiq qilib kuylaydilar, eslab yuradilar. O‘zga yurtlarda o‘z hamyurtlarini uchratgan kishilar uchun u insonlarning ismlari emas, balki ularning O‘zbekistonlik, Xorazmlik yoki Chirchiqlik ekanligi ahamiyatliroq bo‘lib, ularni qadrdon do‘stlarga aylantiradi. Shuning uchun ham kishilar o‘zlari yashaydigan ko‘cha, mahalla, qishloq, shahar yoki viloyatlarning nomlanishida ularning faqatgina adreslik funksiyasini bajarishini emas, balki yurt timsoli bo‘lib, ma‘naviy qadriyatga aylanib qolishiga ham e‘tibor qaratganlar. Nomlarning ma‘nosida mazkur joy va u joyda yashovchi aholining eng xarakterli, o‘ziga xos xususiyatlari aks etishiga harakat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ahmadaliev Yu.I. “Toponimika va geografik terminshunoslik”. O‘quv qo‘llanma. Farg‘ona. 2018.

Mahmudova Ch.I., Xurramova Z.E.. “Maktab o‘quvchilariga toponimlarning to‘g‘ri yozilish tartiblarini o‘rgatish”. Academic Research in Educational Sciences, Volume 1, Issue 4. Chirchiq. 2020.

Мурзаев Э. М. География в названиях. — М.: Наука, 1979.

Nizomov A., Raximova G., Rasulova N., “Toponimika”. Sharq nashriyoti - T. 2012.

Hakimov Q.M., Mirakmalov M.T. Toponimika. Toshkent. 2020.

Hasanov H., Geografik nomlar siri. Toshkent. 1985.

Qoraev S., Geografik nomlar ma‘nosi. Toshkent. 1978.